

MONDRAGOE SUTAN (*)

(1448)

I

Jaun eta Andreak:

Aurtengo urtean betetzen zaizkitzute *zazpireun urte* Mondragoe'ko Erri au «Erri bildu», ots, *Villa* egin zala. Erri bildu... len Erri zabal eta Erri banatua zana, Erri bildu, Erri moltsatua... eta Erri *ormaz inguratua* gañera. Artean, Mondragoe etzan Mondragoe, «Arrasate» baizik; eta Arrasate ura Leintz-balladako auzo baztar bat zan.

Ez diteke esan, orratik, Arrasate ura «ezer etzanik». Etzan ez leku patar eta lekaro; etzan basamortu. Bizi zan jenderik asko inguru otan. Eta ez bizi bakarrik, oxta-oxta bizi, basati bezela bizi; ba zuten beren aberastasun, ba zituzten beren Legeak... oiturazko Legeak, ori bai, ez iskribuz idatzitako Legeak; Lege Zaharrak; erderaz mintzatzean *buenos usos y costumbres* esan oi zituztenak... artean ez bait-zan gure artean Legeak iskribuz idazteko oiturarik; baizik-eta Erri bakoitzeko «Erriko gizonak» buruz zekizkiten, buruz gordetzen zituzten; eta orixe izaten zan, ain zuzen, orduko gizonen jakinduri ederra: Legeak buruz jakitea, auzi ta ezta-baidaren bat sortzen zanean, ezta-baida ondo ta legez erabakitzeko.

Alakoxe izaera zuan, beraz, garai artan Arrasate'ko auzo edo baztar onek Lege-izaeraren aldetik. Aberastasunari eta bizibidearen izaerari begiratzen badiogu, berriz, orduko arrasatetarrak artzantzatik —pastore izatetik— bizi ziran batez ere; borda ta baserri banatuetan bizi gañera. Orixen zan orduko bizi-bide eta etxe-kontuko izaera. Artzantza eta baserri-biziera.

(*) Mondragoen egindako itzaldia (1960).

Ala ere, ez degu uste izan bear, artzantza beste ogi-biderik eza-
gutzen etzutela orduko arrasatetar aiek; nekazaritza ere ezagutzen
zuten, eta baita poliki asko, lurrak landu ere, lantzen zituzten emen-
go erriberaetan, Musibar-tik asita Musakola arteko soro bikain oietan.
Geiago oraindik; burdingintza ere ezagutzen zuten, burdiña lantzeko
Olaak ere ba zituzten; eta baita ortarako minak ere; eta ez burdin-
txarrezko minak, galtzairurik fiñena egiteko menastarik ederreneta-
koak baizik.

Guzti ori kontuan euki bear da, ta zintzo euki ere. Ez degu
pentsatu bear gaur Mondragoek daukan guztia, zazpireun urtetik
onuzkoa duanik, eta mondragoarrok dezuten guztia, dana, orduko
Errege Jaunari zor diozutenik. Errege ura, Alfonso X (ez-izenez «Ja-
kintsua» zeritzana) izan zan. Eta, ain jakintsu zanez, berak zekian
ondotxo zer eta zer egin zuan: len zegonari neurri berri bat eman,
alegia. Gauza berririk etzuan sortu; len sortuta zegonari izaera berri
bat, «neurri» berri bat eman zion, ots, lengo urari erreten berri bat
ipiñi. Orixe da ark egin zuana; eta orixe, zuek aurten gogora ekar-
tzen dezutena.

Ala ere, onekin ez det esan nai, Errege arek gutxi egin zuanik.
Ark orduan egin zuanak, on eta mesede aundia egin zion zuen Arra-
sate'ri. Artean etxe banatuak besterik etzegon lurraldean, etxe bil-
duzko erria sortu zuan; erri bildua; bildua eta orma sendoz ingura-
tua. Eta ola bildutako Errian bizi ziranai, Lege berri bat eman zien
gañera, iskribuz idatzitako Lege berri bat: Gazteiz-ko Erriak lendik
zuan Lege bera. Eta orma aiek eta Lege arek, orduko arrasatetarrak,
bizi izateko, len ez bezelako beste segurantzi eta pakea eman zien.
Eta, jakiña, andik aurrera pake eder aren babesean eta itzal osasun-
garrian, lengo artzantzak eta nekazaritzak eta batez ere burdin-langin-
tzak, aurrerapen aundiak egin zituan Mondragoe ontan. Orregatik
diot, etzuala gutxi egin zuen Erriarentzako orduko Alfonso X «Ja-
kintsuak». Askok zor diozutela. Eta ondo egiten dezutela aurtengo
urte ontan, gauza guzti oien oroitzapena bear bezela egitea. Esker
onezko oroitzapen eder bat.

ERRI BILDUAK

Bañan galde bat orain, aurrera jarraitu baño lenago: Zergatik
izan zan Gaztela-ko Errege bat, Kastilla-ko Errege bat, gure Erri
bildu au egin zuana? Gazteiz eta Donostia, Naparrua-ko Errege batek
egin zituan. Bilbao, Bizkaia-ko Jaun batek egin zuan. Mondragoe
Gaztela-ko Errege batek sortu zuan... Zergatik?... Galdera oni eran-
tzuteko, goragotik, goragoko iturritik artu bearko degu ura. Nola
zegon gure Gipuzkoa garai artan?

Gipuzkoa, betidanik, bere buruaren jabe izan oi zan (...a suis reperitur semper esse possedas, Alfonso III-aren Kronikak dion bezela - 866-910); aundi bazan, txiki bazan, bere buruaren jabe zan, orduan beste asko bezela. Ba zituan bere biztanle, bazun bere aberastasun, ba zituan bere Legeak, eta bere gobernurako ba zituan bere Batzarrak ere. Bañan guzti ori pakezko bizitzari zegokion; eta gerra-gauzetarako eskubideak ere bere eskuan zituan arren, gerraren beraren eratzea, ordea, edo-ta bere defentsaren organizatzea —gerrarako Buruzagitza, alegia, edo-ta *Ministerio de la Guerra* deritzakena— ori, aspaldi, oso aspaldidanik, Errege Juan baten eskuetan uzten zuan Gipuzkoak, berak nai ta gogoko zuan Errege baten eskuetan.

Errege Jaun ori, len-lenago, ia beti Naparroako Erregea izan oi bat-zan; bañan gerora, batez ere Gaztelako Erregeak indar-aunditzen asi ziranean, aldiz-aldiz Gaztelakoa ere izaten zan. Eta aizkeenean eldu zan egun bat, Gaztelan Errege azkar-azkar bat sortu zana; eta orduan, gure Gipuzkoa, bein betirako Errege aren legera jarri zan gerra-kontu oietarako. 1200-gn. urtea zan. Eta Errege, berri, Alfonso VIII. Errege azkarra. Txikia, bañan azkarra. *Navas de Tolosa* zeritzan Andaluzia-ko mendi-artean moro-jendea zearo txeatu ta apurtu zuana, Bizkaiko Jaunaren eta Naparroako Errege Santxo Sendo-ren laguntasun bizkorrarekin. Bañan, Naparroako Santxo ura Erregetzarako aspertzen bezela, Gaztelako Alfonso bizkortzen zijoan nunbait; eta orduan naparren bizkarretik gaztelatar ausarta arek zabaltze aundiak eragin zizkion Gaztelako lurrari, lur berri asko erantsi zizkion naparren bizkarretik. Eta lur berri oien artean bata, Gazteizko Erri ederra Araba-n... eta gure Gipuzkoa oso-osorik gañera.

Gauza nola gertatu zan, ezdakigu ondo-ondo: nolako azpi-janak eta diplomaziak erabili ziran ortarako, alegia. Ez dakigu. Bakar-bakarrik dakigu, Alfonso VIII au etzala alako gizon kezka-aundidun eta eskrupuloso azaldu bere egiteetan. Dana dala, 1200-gn. urtean pozik asko egin zuan ark gure Gipuzkoan bere sarrera. Eta egin ere, uste bait-det emendixek zear, Leintz-en zear egin zuala bere Gipuzkoako sarrera ori. Bera, egun aietan, Gazteitz-en zebillen ango bereganatze-lanak egiten; eta Gazteiztik Gipuzkoarako bidea —biderik erosoena— Leintz'en zear bait-da. Gañera egun aietan bazuan emen beste egitekorik ere: Gipuzkoa bereganatu zuanean, Gipuzkoak zeuzkan bere zortzi-amar Gazteluak zintzo asko antxe eskuratu zizkion Alfonso arri eta Gaztelu oietan bat —eta Arabatik gatzozela lenengoa— Leintzko Atxorrotx zan... Pentsatu dezakezute beraz, errex asko, nolako pozez igoko zuan Atxorrotx-gorako aldatza, zaldiz, bere

segizioko zaldun gaztelatarrez inguratutik, arako kaxkarra bezain azkar ta bizkorra zan Alfonso VIII ark.

Bañan ontaraño eldutakoan, beste azalpen eta esplikazio bat ere egin bear degu, aurrera baño len.

Orduko Erregeak ez zirala izaten, alegia, gerokoak bezela, Errien «Jaun-da Jabe». Ez gutxiagorik ere. Erriak, gero izan ziran baño askotaz ere beren buruaren jabeago izan oi ziran orduan. Ba zituzten beren Legeak, eta ez Erregeak emanak, Erregeak baño askotaz ere lehenagokoak baizik. Eta ba zituzten beren Batzarrak ere, beren Korteak, urteoro-urteoro, amaika bat egunetan beren gora-beherak aztertzeke eta gauzak erabakitzeko, eta, bear bazan, Lege berriak egiteke ere. Erregeak, beren izatez eta jatorriz, bi arazo izaten zituzten beren gain: len aipatu degun Gerra-arazoa (*Ministerio de la Guerra* esango gendukeana) eta Justizi-aundi-arazoa (*Ministerio de Justicia* esango gendukeana). Erria babestutzea, gerrateetan etsaiengandik, eta pakean gizon gaizkille ta iltzalleengandik. Ortarako Erriak ordainduko zioten urtean-urtean onenbesteko bat —bear zana— eta kito. (1)

Gauza jakiña da Justizi aundia (ots, iltzalle ta gaizkille aundien kontrako Justizia, alegia) eta berdin baita Gerra ere, gauza zallak eta gaitzak dirala errientzako; eta orregatik zan, bi gauza oiek Errege baten eskuetan —ortatik eta ortarako bizi zan gizon baten eskuetan— uztea, naiz Erregea etxekoa izan zedilla (Naparroan bezela), naiz auzokoa (Bizkaiak bere Jaunak, Rioxa-tik ekartzen zituan, Harotik, jakiña dan bezela; Gipuzkoak, berriz, aldiz Naparroa-koa aukeratuko zuan ortarako; aldiz, ordea, Gaztela-koa, esanik daukagun bezela).

Eta goazen orain gure arira.

Erri Bilduak zer-ikusi aundia zuten bi gauza oiekin: ots, Gerra-ekin eta gaizkille aundien kontrako Justizi Aundiarekin. Orregatik izaten zuten Erregeak ainbeste gogo, beren mendeko lurretan, nunean-nunean, Erri Bilduak sortzeko. Orregatixek sortu zuten, baita, Arrasate-inguru ontan zuen Erri Bildu, gaur Mondragoe deritzana. Benetan leku eroso ta egokian.

(1) Justizi arrunta, Errietako Alkate Jaunak errian bertan egiten zuten. Orregatik nunbait errietako Kontzejuko Jaunai, "Justizikoak" esaten zitzairen. Justizi aundiagoa egiteko ere izan zituan Gipuzkoak bere Alkate Nagusiak, nunean-nunean banatuak. Hermandadeak ere ortarakoxe sortu izan ziran. Erregeak bere aldetik, arazo oietarako Gipuzkoan Korrejidore bat ipintzen zigun, zenbait auzi aunditan gauza zuzen eraman zezan. Eta ortaz gañera bere Erregezko Auzitegi Nagusiak eskeintzen zizkigun, Valladolid-eko *Chancilleria* zalakoan.

Gerra-aldetik Arrasate Bizkaiko ta Arabako mugetan zegon ta dago; ain zuzen, bi bideren bidagurutze-bidagurutzean: Aramayorako ta Gatzaga-rako bidagurutzean. Gerrarekin zer-ikusit aundia bait-zuten bi bideren gurutze oiek. Eta, ain zuzen, ta ain egoki, mendi-muño bikain bat zegon Arrasateko bidagurutze artan bertan, antxe, Gaztelu eder bat egin-da, Gaztelu aren babesean «Erri Bildu» eder bat egiteko. Etzan arritzeko, beraz, Arrasate artan, gerraterako babesgarri bezela, Erregeak olako Erri bat sortu-nai izatea.

Justizi-aldetik ere ba zan arrazoirik asko, beste orrenbeste egiteko, garai artan. Garai artan lapur eta gaizkille asko izaten bait-zan baztarretan. Eta gaizkilleak batez ere, asko zezatekenak izan oi ziran, aundizkiak, alegia, errietako aberatsenak, gerotxuago esango degun bezela. Eta ain xuxen, gaizkille eta lapur, danok, orduko etxeak, baserriak alkarrengandik *banatuak* izaten ziralako baliatzen ziran ainbeste beren lapurreta ta gaizkietarako. Beraz, gaizkille aien bizkarretik justizia egingo bazan, bidezko gauza zan baserri aien erdian «Erri bilduak» sortzea. Eta orixe izan zan Erregeak egin zutena. Orixen, gure Arrasate-rekin Alfonso X Jakintsuak egin zuana.

Azkeneko galdera bat oraindik, ari oni jarraituaz: Nola artu zuten arrasatearrak olako «Erri bildu» bat Errege Jaunak beren lurrean egitea?

Erantzuna: batzuek gaizki, oso gaizki artuko zuten; besteak ondo, oso ondo. Gaiztakeriak egiñez bizi ziranak —gaizkille aundizki aiek, ots, Oñeztar ta Ganboatarrak— gaizki artuko zutela, gauza jakiña da. Bañan erriak, erri xumeak, bere lanetik bizi zan erri xeiak, oso ondo.

Orduko paperetatik ez dakigu ezer; bañan andik urte batzuetara ba dakigu nola jokatu zuten Mondragoe-inguruko erri txikiak, orren antz-antzeko beste gauza batean. 1353-gn. urtea zan. Mondragoe-inguruko auzo Uribarri, Garagartza, Gesalibar, Udala, eta Erenuzketa, Isasigaña ta Oleaga-k, Mondragoeko «erritar» egin nai izan ziran; eta, ikusten denez, erri guztien eskabidea zan ori, erri xearrena, ez aundizkiarena, ez oñeztar ta ganboatarrena. Ain xuxen, aundizki oien atzaparretatik libratu bearrez egin nai ziran «mondragoetar». Begira nola mintzatzen ziran beren eskabidea egiterakoan, orduko paperak diotenez: «...*porque vivimos en servidumbre oscura e muy desaguisada, con los males e daños e hurtos e robos e fuerzas e desaguisados que rescibimos de los Ricos Homes* —ots, Andiezkengandik— *e (de los) Caballeros e Escuderos poderosos, que viven e entran en la dicha Aldea e en la comarca* —eta jarraitzen du—; *por nos salvar e defender de los dichos robos e males e daños e desaguisados que*

recibimos, por ende, (nos) conocemos e otorgamos por vecinos de la dicha Villa de Mondragón...»

Beste orrenbeste gertatuko zan, bada, Arrasaten ere, «Mondragoeko Erri bildu» biurtu zan arte: ez-bearrak eta lapurretak eta kalteak izango zituzten *Ricos homes*-edo ziralako aiengandik; eta orretxegatik eskatuko zioten Arrasatearrak Errege Jaunari, sortu zezala Mondragoeko «Erri bildua...»

Bañan, len ere esan det-eta, etzuten guztiok egingo eskabide ura; aundizkiak, jauntxoak, ots, oñeztarrak eta ganboatarrak etzioten eskatuko Errege Jaunari olakorik. Jauntxo aien gaiztakeriak galazteko sortzen bait-ziran orduan ain xuxen Erri Bilduak...

Erri Bilduak jauntxo aientzat etsai ziran; eta, ala berean baita jauntxo aiek ere Erri Bilduentzat etsai. Oñeztar eta ganboatarrak elkarren etsai ziran, gero ikusiko degun bezela; bañan batzuek eta besteak Erri Bilduen etsaiago ziran oraindik. Erri Bilduen kontra zerbait egin bear zanean, ederkitxo alkar artzen zuten batzuek eta besteak, danak.

1456-gn. urtean Azkoitia-n gertatu zana dago esaten. Azkoitia-ko Erriko Portalean «desapio» bat azaldu zan urte artan, inguruetak oñeztar ta ganboatarrak egiña Erri Bilduen kontra: «Gauza baziran, burrukara etortzeko» esanaz; banaka, naiz biñaka, edo nai zuten bezela, etortzeko, gauza baziran. Batzuek eta besteak firmatzen zuten desapio ura.

Ola, ez da ain arritzeko, 1448-gn. urtean ere Jauntxo-jende ark ain errez Mondragoeri su ematea. Mondragoeko Erri Bildua, oñeztarrentzat bezela ganboatarrentzat, guztiontzat beti ere etsaia zan, beren okerrak egitea galerazten zien etsaia. Orregatik eman zioten su ain errez. Besteak beste, orregatik erre zan Mondragoe.

Eta ontara eltzean, orra nola sartu geran gure itzaldi onen muñean.

Guazen beraz aurrera. Asi gaitezen.

II

Zeñek erre zuan Mondragoe? zergatik?

Mondragoe, Oñeztarren eta Ganboatarren arteko burruka-aldi batean erre zan. Eta erretzallea, Oñati-ko Kondea izan zan.

Edatu ditzagun, esplika ditzagun, bi erantzun oiek.

Erretzea, 1448-gn. urtean izan zan. Aspaldi-aspaldidanik Euskal-erri guztia bi alderditan, bi partidutan, bi bandotan banaturik zebillen. Oñaz edo Oñeztarrak alde batetik, eta Ganboatarrak bestetik. Alkar ikusi-eziñeko bi bandotan banaturik. Noiz-nai elkar il-

tzera-ño eltzen ziran bi bandoak. Elkar il, eta elkarren etxeak erre, ta... iñoiz baita erriak berak erretzera-ño ere. Euskal-opera «Txanton Piperrri»k dio ederki:

Gizonak il, ta etxeak erre;
gauza segururikan ez;
alde danetan mixeriya, ta
alde danetan negarrez...

Zergatik, ordea? Orain erë partidu ta alderdiak ba dira: batek iritzi bat duala, eta besteak bestea —erriak nola gobernatu bear diran iritziak alegia, edo olako zerbait beti ere—. Orduan, ordea, historizaleak diotenez, bandu aiek elkarrekin zekarten burruka, etzan izaten iritziaren gañetik sortutako burruka, etzan izaten iritzi-kontua, beste kontu bat baizik. «Garoa»ren egille Txomin Agirre-k esan oi zuan bezela, «Ni ta Ni» baizik; «Ni banauk, eta Ni banauk». Edo Lope Gartzia de Salazar bizkaitarrak bere *Bienandanzas e fortunas* deritzan liburuan obeto dion bezela, *Sobre quién valdría más*, ots, «Nork geiago balio».

Balio onek euskaldunen artean ba du, erderaz ez duan alako esan-nai berezi bat. Mutiko erdaldunak, elkarrekin asarretzen diranean, «*Tú no me puedes a mí*» esan oi dute; *puedes, poder*. Mutiko euskaldunak, ordea, beste aditz bat erabiltzen dute olakoetan: *balio*; «Ik ez dek balio...»

Itz orixe ber-bera erabilli oi zuten oñeztarrak eta ganboatarrak beren ezta-baidaen oñarri ta bultzagarri bezela: «Zuek ez dezute balio; guk balio diagu». Ortik sortzen zituzten, guztiok dakizkigun naspil eta burruka izugarri aiek.

Zertarako erre zuten, ordea, Mondragoe, beren arteko auzi ta burruka aietan? zertarako?

Benetan, etzan makala orduan zerabilkiten intentzio makurra. Etzioten, ez, su eman, kalte egiteagatik bakarrik; gizonak errezago il al izateko baizik. Gizonak erri-barruan zeuden arte, etxeetan ezkutatzen ziran, eta ezin il zitezkean ain errex. Erriari su eman ez-kero, ordea, salbo-ta arratoiak bezela aterako ziran beren ezkutueta-tik; eta orduan, erriko Portaleetatik ateratzekoan, errezago ilko zituztela-ta, orixe izan zan aien asmo makur eta basatia.

Lentxuago erre izan zuten Otxandiano; eta orra zer dion Lope Gartzia de Salazar-ek, erretze artan ganboatarrak izan zuten asmoaz: «E, como llegaron estos gamboinos (a Ochandiano), ovieron su acuerdo, que, pues por armas no podían sacarlos de la Villa, que le pegasen fuego, e con él (con el fuego) los sacarían e matarían...»

e feciéronlo así; e pegando el fuego, ovieron de salir, e a la salida fueron muertos...»

ERRETZALLEAK

Esanik dago, Mondragoeko erretzalleak, ganboatarrak izan ziralta; ganboatarrak, Oñatiko Kondea buru zutela. Bañan etzuten erre, mondragoetar guztiak oñeztar ziralako. Mondragoen, Euskalerra guztian bezela, ba ziran oñeztarrak, bañan baita ganboatarrak ere. Eta, jakiñ ere, ba dakigu zeintzuk ziran bando bakoitzeko buruzagi egiten zutenak. Ganboatarren buruzagiak, Bañez de Artazubiagatarrak izaten ziran; eta oñeztarrenak, berriz, Gurayarrak.

NUNDIK ETA NORA

Ikus dezagun orain gauzak nola gertatu ziran. Artu dezagun ortarako ura errekan-goratuagotik.

Oñatiko Kondeak, Gebaratarrak ziran, Arabako Gebarakoak. Belaz de Gebara zeritzaten askotan. Eta Gaztelako Erregeren serbitzari ziran. Serbitzari Aundizki; ez nola-naiko «morroi» —Iñoiz ere lehenago Nafarroako Errege Jaunaren serbitzari ere izanak ziran arren.

Ez pentsa, orratik, Erregeren serbitzari debalde ta musutruka izaten ziranik. Erregeren eskuetatik erregali ta mesede asko jaso oi zituzten. Errege-jendeak beti ere, esku-artean, emateko erregali asko ta asko euki oi zuten. Len ere esan degu-ta, Erregeren eskuetan bi gauza oso aberats egon oi ziran: gaur *Ministerio de la Guerra* esango litzakena, eta *Ministerio de Justicia*. Bi gauza oietan, destino ta plaza asko izan oi bait-dira, len-da orain. Orregatik izan oi zituzten Errege-jendeak orrenbeste serbitzari. Erregeren serbizarritza, aberas-bide bikaña izan oi zan. Eta ola, ez da arritzekoa Oñatiko Konde Jauna ere sebitzarritza artan mesede aundiak jaso izana.

Nola-nai ere, Oñatiko Kondea, «Oñatiko JAUNA» zan, *Señor de Oñate*. Eta oraindik geiago izan naiez, Konde aietako bati —ots, Beltran de Gebara bati— Oñatiz gañera, «Mondragoeko JAUN» izan bear zuala gogoak eman zion; eta «Mondragoeko JAUN» egin zezala eskatu zion Erregeri. Errege ura Enrique II zan, «Enrike MESEDEGILLE», *Enrique el de las mercedes* esaten zaiona. «Mesedegille» bazan-ta, gure Beltranek mesede aundi ori eskatu zion. Bañan mondragoarrak eskabide orren berri izan zutenean, Erregearengana berarengana azaldu, eta iñolaz ere olakorik ez egiteko, arren-darren, eskatu zioten... Eta jakiña, Oñatiko Kondea asarre... Bañan esan dezagun gauza nola ta nola gertatu zan.

Esan bezela, gauza au Enrike II-ren egunetan gertatu zan. Enrike au etzan iritxi Errege izatera bere bide jatorrez, baizik-eta bere anai-erdi Pedro «el cruel» zeritzana burruka batean azpiratu ta il ondo-ren. Eta burruka aietan zebiltzan artean, Oñatiko Konde D. Beltran, Enrikeren aldeko ta D. Pedroren kontrakoa izan zan, eta, egin ere, lan aundiak egin zituan bere Erregetzakoaren alde. Eta Errege izatera eldu-ta gero gertatu zan, bein batean Enrike ark Gipuzkoan zear, egiteko batez, Bayona-ra juan bear izatea. Eta, andik etortzean, Oñatiko Konde Beltran onen etxean ostatuz egotea. Eta elkarrekin zeuden egun aietako jardurioetan, Kondeak bere Erregeren alde egin-dako lan aundiak aipatzea; eta orduan nunbait Kondeak, lan guzti aien saritzat bezela Errege Jaunari mesede aundi ori eskatu zion: Oñatiko Jaun zan ezkerro, Mondragoeko Jaun ere egin zezala. Bañan autu oietan zebiltzala, gauzaren berri eldu zan mondragoetarren be-larrietara, eta orduan asi ziran zuen aurreko zintzo aiek alegin guz-tiak egiten, alako oker eta ez-bearrik gerta ez zekiden. Zer egin zutela uste dezute? Orra nola dakarren guztia ederki asko D. Juan Karlos de Gerra zanak bere liburu eder batean («Ensayo de un pa-drón histórico de Guipúzcoa»-San Sebastián, 1929, pág. 246): «*No-ticiosos de ello los mondragoneses, acudieron a impedirlo, repre-sentado al Rey, que no podía ser de esta Villa legítimamente des-membrada del cuerpo de Guipúzcoa, como tampoco cualquiera otra población tocante a esta Provincia, porque con tal inseparabilidad se había encomendado a la Corona de Castilla el año 1200, reinando felizmente D. Alfonso VIII. Suplicáronle pasara a verla; y, como accediese D. Enrique —emen agiri dira mondragoetarrak gorputz eta anima diran bezela— ABRIERON CON GRAN DILIGENCIA UN NUEVO CAMINO al pie del monte de Bakube, por cuya cumbre se andaba hasta entonces, y CONSTRUYERON LA CALZADA que aún se conserva en algunos trozos y que conocemos con el nombre de Errege-bide o Errepide. El Rey «de las mercedes» la inauguró, atravesando por ella la agreste y amena cuenca del Ergiña, que en Zubillaga vierte sus aguas sobre las del río Aránzazu. Luego que vino al pueblo, y vió —entzun ondo, mondragoetarrak!— y vió sus Torres y altas Murallas de cantería, y contempló el inexpugnable Castillo que entonces aún estaba en pie y fuertísimo, y observó ser su Villa de mucha contratación, donde se labraba grande abundancia de acero, hierro y otras mercaderías, dió oídos a las instancias de los mondragoneses, y desahució las de D. Beltrán, otorgándole, en cambio, el Señorío del Valle de Léniz».*

Oneraño gure D. Juan Karlos de Gerrak. Orra, 1374-an nolako Erria ta nolako gizonak zenituzten Mondragoen. Eta orri eskerrak, ontan igaro zan gauza.

Eta, jakiña, Kondea asarre gelditu zan Mondragoerekin. Eta andik aurrera etzan falta izan ika-mikarik Oñatiko Kondearen eta mondragoetarren artean.

D. Beltranen ondoren, D. Pedro bat izan zan Konde; gizon paketsua benetan. *Eta aren* ondoren beste D. Pedro bat, gazterik illa. D. Pedro onek Salbaterrako Kondearen alaba izan zuan emazte, *D.ª Constanza de Ayala*, emakume diplomatika; mondragoetarrak bereganatzeko saio aundiak egin bait-zituan, alperrik baño. Eta ondoren etorri zana ere, D. Pedro izan zan; *D.ª Konstantza*'ren semea eta auxe izan zan, gero Mondragoe erre zuana...

Aita gazterik il-da, D. Pedro au bere amaren babesean azi izan zan: *D.ª Konstantza de Ayalaren* babesean. Eta urte aietan gertatu zan, Mondragoeren eta Konde-jendearen artean oso gauza atsegiña izan etzan zerbait. 1426-gn. urtea zan. Oñatiko Konde Jaunak ba zuan Mondragoen, Kaletik ez urruti, Maala-Ermitaren ondo-samarean, etxe bat bere morroekuntzakoa, bere mendekoa, «Zalgibar» zeritzana. Urte artan, ez dakigu zergatik, Mondragoeko oñeztarrak, Lope Otxoa de Oro buruzagi zutela, an ekiten diote Zalgibarko Torre-etxeari su ematen... Utzi dezaiogun berriz ere itza. D. Juan Karlos de Gerra zanari (*"Ensayo de un padrón histórico... pág. 249"*). Onela dio: *"En Agosto de 1426 los oñacinos de Mondragón, guiados por Lope Ochoa de Oro, fueron sobre su casa fuerte y Torre de Zalgúibar, que era de pleito-homenaje, y radicaba no lejos de la Villa; y la combatieron, lanzando muchas piedras y lanzas y saetas con truenos y lombardas, hasta tanto que por fuerza de armas la tomaron, apoderándose de las lombardas, ballestas, truenos, paveses lanzas y otras muchas armas y cosas que en la Torre había; pusieron fuego a la madera de ella y acabaron derribando la Torre por el suelo"*.

Oñatiko Konde D. Pedro, *D.ª Konstantzaren* senarra, illa zan ordurako; eta bion seme D. Pedro, umetxoa zan oraindik, eta bere ama *D.ª Konstantza de Ayalaren* babesean bizi zan umezurtz... Konde-jendeak, lendik asarre baziran-eta, zer esanik ez dago egite onekin adiskidetuko etzirana. D. Pedro txikiak beintzat ondo gogoan artu zuan, besteak beste, bere aurtzaroko gertakizun mingarri ura.

Olaxe zeuden gauzak, 1448-gn. urtea etorri zanean.

SUTEA

D. Pedro umea, gizon egiñik zegon. Eta bere bengadizua betetzeko laguntzarik asko ba zeukan bere bandoko ganboatarrangandik. Laguntzalle zituan, bakoitza bere mendeko armadun guztiakin, Biz-

kaitik Urkizuko nagusi Pedro de Abendaño, ta Martin Ruiz de Artega; eta Gipuzkoatik Elgoibarko Martin Ruiz de Ganboa, ta Azkoitiko Ladrón de Balda, ta Azpeitiko Juan Pérez de Loyola, ta Usurbilgo Juan Beltrán de Atxega, ta Zarauzko Juan Ortiz de Zarauz, eta Zestuako Fortun Sántxez de Iraeta; eta Mondragoetik bertatik, berriz, Otxoa Bañez de Artazubiaga, eta Martin Lopez de Olabarría, eta Lope Fernández de Osinaga, eta Martín Bañez bat geiago, ta beste asko. Guzti oien mendeko armadunakin 2.500 gizoneko tropa ederra bildu zuan gure Konde D. Pedro'k eta guztion buruzagi bezela an urreratu zan Mondragoera.

1448-gn. urteko San Juan illaren amar-ingurua zan...

Ez dago zer esanik, erri-barruan zeuden oñeztarrak etziotela arrea onik egingo; bañan berak bakarrik ez bait-ziran gizonik asko, kondearen 2.500-ei gogor egiteko, Erriko oñeztarrak, Bizkaiko Butrondarrai albiste egin zieten.

Bigaramonean bertan antxe zan Gómez González de Butrón, bosteun gizonekin. 500 aiek etziran asko, ganboatarrak ekarri zituzten 2.000 ta 500-entzat; bañan, asko geiago itxaro bait-ziran, bai Bergararik, bai Lazkautik, berak zekartzinakin eta itxaro zituanakin adoretu ta animaturik, biotz aundiz eraso zion Butrongo Gómez González onek bere egitekoari. Ekin-aldi asko egin bear izan zituan, erriko sarrera Aramayo-aldetik idikitzeke; bañan azkenean lortu zuan bere asmoa; seguro asko, ez, barruko mondragoetar bere adiskideak —oñeztarrak, alegia— barrutik ondo lagundu ez baliote; bañan aizenik bera ere barruan arkitu zan; eta orduan asi zan Mondragoeko Kaleetan benetako burruka. Etxetik-etxera, ta kale-kantoe batetik bestera, ba zan antxe elkar il-bearra, eta zarata ta iskanbilla, eta arrika ta azkon-tiraka ta lantzaz elkar josi bearra. Amar egun luze iraun zuan kaleetako burruka bildurgarri ark. Eta amar egunen buruan —San Juan Bezpera zan, ain zuzen— Oñatiko Konde biurriari etzaio gauza oberik gogoratu: beretarrak Otxandiano-n egin zuten bezelaxe, Mondragoen ere Erriari su ematea, eta berak bere 2.500 gizonekin Portaleak zaintzea, andik su-igesi irtetera zijoazenak oñeztarrak baziran, guzti-guztiak, bildur ta erruki gabe, hertan iltzeko... Gauza gogorra; bañan bere eziñean Konde gogorrari ondo eritzi zitzaiona...

Suak Mondragoe zahar artan zer egingo zuan, esan bearrik ez dago. Etxerik geienak, orduko oiturari jarraituaz, egurrezkoak edo egur-asko-dunak ziran; eta suak azkar egin zuan an bere egitekoa... San Juan Bezpera zan; eta Leintz-inguruetakoa baserrietan San Juan suak, izar bakantxuak bezela, argi egiten zuten ordu berean, beste izugarritzko su batek —Elosu-menditik eta Aloñatik ere agiriko zan

su bildurgarri batek— gorritu zituan Zaraya-tik eta Udalatx-erañoko mendi guztiak...

Eta barruan zan jendearekin zer gertatuko zan ere esan bearrik ez dago. Asko ta asko - ume ta zahar-jendeak, alegia - suak erre; eta erritik irteteko egokitasuna izan zutenak, ganboatarrak baziran, ondo; bañan oñeztarrak ziranak, lantza zorrotz eta ezpata zorrotzagoen janari izan ziran... Zenbat? Ez dakigu. Garai artako Kronikak diotenez, "*de los de Gómez González, veinte e cinco hombres en las primeras peleas de la Villa; e morieron de los de Guebara e Urquizu e Arteaga, cincuenta e cinco hombres, e muchos demasidamente heridos*".

Etxeak, berriz ba dakigu bi ez beste guztiak erre zirana; bi ez beste; bi aiek, beste geienak ez bezela, arrizkoak bait-ziran nunbait... Eliza ere, ikusten danez, etzan erre. Kalteren batzuek izan zituan arren, gero Erregeren aginduz erabakitako ordaindu-bearretan, azaltzen danez.

Guzitara zenbat etxe izango ziran ere, ez dakigu; edonola dala, Enrike II-ak ain pozik ikusitako erri ura, erri ederra izango zana eta etxez ondo jantzi ta osatua, ori ez dago ukatzerik ezta zalantzan ipintzerik ere.

III

KANTAK

Mondragoeko Portaleetan zenbat gizon il ziran egun artan, ez dakigula esan degu, bañan, ala ere, ba dakizkigu batzu-batzuren izenak; eta ez nola-naikoak. Bergara aldera begira dagon Portalean il zan Gómez Gonsalu de Butrón —oñeztarrak Bizkaian zuten gizonik azkarrena eta aberatsena; oraindik ere antxe bait-dago Mungiatik Plentzia-rako bidean Butrondarren Torre-gore ederra—; eta aitarekin batean antxe il zan baita aren seme Juanikote ere; eta biokin batean baita, baten illoba ta bestearen lengusu zan Presebal ere.

Iru oien eriotzak min aundia eman zien Euskal-erri guztiko oñeztarrai; eta poz aundia berriz ganboatarrai. Eta poz orren gogoangarri, kantu bat atera zuten gamboatarrak, Kronikak dion bezela "*al uso de la tierra*", ots, «oitura zan bezela», orain bertso berriak ateratzen diran bezela-bezelaxe orduan ere.

Kantu aren pusketa batzuek kantatzen ziran, ikusten danez, XVI gizaldian, eta orduko norbaitek —dala Ibarguen-katxupin, dala Anton Bedia-k— Kronika batean jasorik, orain ezagutzen degu Kanta zahar arek ziona. Kanta beneragarria benetan. Onela dio:

Gomiz-ek, asko lagunik,
 zabal arabaarrik,
 giputz sendo ederrik,
 bizkaitar urduri gogorrik...
 Ez diazo bakarrik,
 ze an datz Presbal illik,
 Juanikote-gaz lagundurik
 —txibuluen ospe bagerik—
 ez urrun Malaguenik.

Eta liburuan beheratzuko errenkada batean onela jarraitzen du:
"Y, segun este cantar, fueron muertos estos en un sitio que llaman Malaguen'go errekea."

Maalaguen ori eta *Maalaguen-go errekea* nun dagon, ez dezute nik esan bearrik; zeurok dakizute ondotoxo. Ba dakizute, baita, leku ortan antziña Santa Magdalenaren Ermita eder bat izan zala; obeto, Ospital bat, kutsuko gaxotasunez gaxo etortzen ziran pelegriñuentzako Lazareto bat. Santiagora zihoazen pelegriñuetan nor-edo-nor etortzen bait-zan lepraz josirik... aientzako Lazaretoa. Ikusten danez, Ermita aren atadian illak enterratzeko oitura zan garai artan. Orregatik dio koplak onek Juanikote eta Presebal an enterratuak daudela, ots, an *datzatela* illik. Beste errenkada batean onela dio Kronikak: *"Presebal y Juanikote están enterrados en la puerta de la Madalena de Mondragón; y encima de cada sepultura hay una gran lápida; y la de Juanikote ya no tiene casi señales (XVI gizaldian, jakiña) por estar al paso de la entrada, y está gastada; y en la de Presebal está un león rampante (arma-arria, alegia) y un árbol y lobo"*. - Presebal izen au, oso izen jakingarria da; Alemania-n *Parsifal* esan oi dana da zalantzarik gabe.

Agiri dan bezela, koplak eder au, egun artan gertatutakoaren laburpen bat da, itz gutxitako laburpen bat. Ganboatarren garaitzapena kantatu nai du; eta ortarako lenengo-lenengo oñeztarren laguntaldea —lagun-talde ederra— adierazten du, orla ganboatarren garaitzapena aundiagoa azaldu dedin. Orregatik esaten ditu Gomiz-en taldeko mutillen jatorri ta doai onak... «arabar zabalak, giputz sendo-ederrak, bizkaitar urduri-gogorak»... andik berealaxe guztion eriotza gogoratuerazteko, beste itz illun ta lazkarri aietan: «An datza Presebal illik, Juanikote-gaz lagundurik, txibuluen ospe bagerik».

Txibulu-kontu orrek ere eskatzen du azalpen bat. Jakiña da, antziñako illetan, gorputzaren ondoren emakume negartiak joaten zireana; eta ospe aundiko illeta zanean, baita musikariak ere, txibuluak, biolak eta tronpetak joaz. Beraz koplak onek itz oietan esan

nai du, nolako ondra gutxirekin obiratuak izan ziran Maalaguen-go gorputz aiek, Mondragoeko erretzean ganboatarren eskuetan il ziran oñeztar gaixo aiek.

BESTE KANTAK

Kopla onen ondotik, beste kopla-errenkada bat dator Kronikan, Onela:

Argi-izarrak urten dau
zeruan goian ostantzean...
Bergararrok asi dira
traizio baten asmatzean;
euroen artean dioe:
«Erre dezagun Mondragoe;
lasterreon joan gaitezan».

Kantoeko zartzaikeran
aen bizarrak ikara zirean.
Armakaz ezin egien legez ezer,
ganboarrok asi dira su emaitzan;
ta onegaz urten daude berelan
oñeztar barruangoak,
zein erre ez zitezan.

Gomiz Gonsaluh bertan zan,
beragaz Presebal bere aldean,
Joaniko'k eta beste askok
eudela parte berean.

Kanta onek, ikusten dezuten bezela, Mondragoeko erretzea, bergararrai egozten die. Etzuan esan naiko bergarar guztioi, Bergarako ganboatarrak baizik. Bañan kopla onek ba du arritzeko beste gauza bat: bergararren egiteari «traizioa» deitzea... Bai bait-dirudi, kanta au, ganboatarrak ez baño oñeztarrak egiña dala, naiz-ta Kronikak ganboatarrak egiña dala dion. Asiera bizkaña dute benetan lenengo klopazati biak: «Argi-izarrak urten dau / zeruan goyan ostantzean... Kantoeko zartzaikeran / aen bizarrak ikara zirean...». Ederrak asierak.

«Kantoeko zartzaikera» au, ots, kantoeko sarrera au, zeuok jakingo dezute nun dan; bañan ba dirudi, gaur «Portalea» esaten diotuzutena dala; an bait-da Bergara-aldera begira dagon sarrera (*sar-*

tzaikera). Eta, izan ere, an gertatu bait-ziran egun artako eriotzik geyenak, ots, Maalaguenko erreka-inguruan.

BESTE KANTA BAT GEYAGO

Ikusi ditzagun orain, iru koplak oien ondotik datozenak. Episodio-edo deritzaten gertakizunetako bat dakarte. Bergarako Ozaeta-ko semeari gertatu zitzaion gertakari bat. Bergarako Ozaetatarrak, oñez-tarrak ziran. Eta Ozaetako seme ori, Mondragoeko erretzean zauritu-edo egin zan oñean; eta dirudianez, Andra Santa Maña-ri —orain baserri bihurturik dagon Elizako Santa Maña-ri— promesaen bat eginda, onik atera zan, «Abendañuye motela» zeritzon ganboatar gaizto baten eskuetatik. Begira nola datorren lau koplatan episodi ori:

Oyn-arrozian luma
Ozaeta'ko Jaun gazteak.
Laster baten igaro zan
uraz alde bestean.

Ama bereak esaeutsan:
«Semea, zer dok orrelan?»
—Zaurietan kuradu eta,
ama, nagozu oera.

Egun bein ur jarruta
ganboar seme lasterra;
arabere lasterrago
Abendañuye «motela».

Eskerrik asko emayten deusat
Andra Santa Maña'ri;
bera axeyzat sartu eta,
esera bidaldu nau ni.

Kopladi guztia heroikoa izan ez dedin nunbait, giza-giro geyago duan beste troxu polit bat ipiñi nai izan digu nunbait bertsolariak azkeneko bertsu oietan. Troxu xamur bat; ama larrituaren eta seme zaurituaren arteko episodi xamurra. Gauza batek arritzen gaitu berriez ere troxu onetan: Ozaetako Jaun gaztea ganboatar egiten dua-la, oñeztarra izanik... Kronistaren uts-aldi bat, nahasketa bat ote-dan juzgu egiten bait-degu guzti ori. Ori eta beste zerbait geyago, gero ikusiko degun bezela.

Ez da zer-esanik, Ozaetaren bertsu-troxe ori, gaizki jaso dagona Ibarguen-en liburuan. Gaizki jaso, edo-ta aotik-aora datorrela naiko okertua. Ez bait-da arritzeko, olako koplak batzuetan. Orregatik ipintzen degu guk zertxobait ukituta, gure ustez gauzak berak agintzen duan bezela. - Lenengo aldatzen deguna, koplaren elkarren arteko aria da. Ibarguen-en 2-gn. koplak guk 4-gn. ipintzen degu. Eta gero bigarren gertatzen danari bere asiera zarpailtxoa, adi-errezago ipintzen diogu koplaren ariak eskatzen duan bezela. Orretaz gañera, Ozaetatarrak ganboatar ez baño, oñeztarrak ziranez, «ganboatar semea»-ren lekuan guk «oñeztar semea» ipintzen degu. Orregatik azaltzen bait-da ain xuxen Ozaetako seme ori, Abendañuyek «motelaren» aurretik igeska, laisterka. Ikusten denez, gañera, Andra Santa Mañak lagundu bait-zion mutil gizagajoari Abendañu gaizto aren eskuetatik onez ateratzen. Nola? Abendañuyek jarraitzailea itsumustuan oker-bidera eramanez... eta mutilla bere etxera, Bergarara. Nun izan zan, ordea, Abendañuyeren oker-bideratze ori? Santa Maña Eliz izandakoaren aurrez-aurre antxen dago, ain eroso, Bergara-bidean, gaur oraindik *Aixerixa* edo *Aixerija* deritzen baserri bat. Uraxe ote-dan koplak *axeizat* diona, guk pentsatzen. Koplak berak «sartuta» bait-dio... etxeren batean, alegia.

Oin-orrazian luma
Ozaeta'ko Jaun gazteak...
Laster baten igaro zan
uraz alde bestean.

Uraz ara igaro zan
oñeztar seme lasterra;
ara-bere lasterrago
Abendañuyek «motela».

— Eskerrik asko ematen deusat
Andra Santa Maña'ri...
Bera Axeitzan sartu-ta
etsera bidaldu nau ni.

Ama bereak esautsan:
— Seme, zer dok orrelan?
— Zaurietan kuradu-eta
ama nagizu oera.

KRONIKARI JARRAITUAZ

Asper-samartuko zinduztedan, eta amaitu ere bearko det; bañan

oraindik ere ba degu zenbait gai ikutu gaberik; eta goazen azkar-azkar gai oietara.

Nola il zan Butrongo Nagusi, Gómez Gonsalu aundi ura?

Kronikak berak dio ondotxo ta naiko labur. Ikus dezagun: "Como él (Gómez González) vio aquello (sua, alegia), mandó a los de Unzueta (Eibarkoai) y Saldibar, que se saliesen en la delantera fuera de la Villa, e que los esperasen en unas casas pequeñas de unos rementeros (olagizonak, alegia) que estaban fuera de la Villa como arrabal (ots, Maalaguena-n) para se barrear (fortificar), e allí que espe(ran) el socorro de Juan López de Lascano y de los de Bergara y de otros, los quales ya eran llegados a dos leguas de allí... Y él quedó en la cegarra (ez dakigu zer dan zegarra dalako ori) a recoger la gente. Cayóse de un caballo, e diólo a Juan González su hijo bastardo (kantako Juaniko edo Juanikote) que estaba herido, para que saliese. Martín Ruiz de Olaso, su yerno, por lo escapar de la muerte, envióle a decir con una su carta, que saliese en la delantera por donde él e su gente estaban, y que le darían pasada; e, como el mozo (de la carta) topó con Lope de Unzueta, como dicho es, para esperar en aquellas rementeras, le preguntó por Gómez González; e díxole que qué le quería; e díxole que traía una carta de Martín Ruiz de Olaso su hermano; e díxole "Dámela a mí, que soy yo"; e tomóla e leyóla; e, como vió que podía pasar seguro, no curando de esperar allí como lo había concertado, fuese su camino por do Martín Ruiz le mandaba pasase con los que iban con él, porque no le destorbó ninguno, cuidando que era Gómez González. E, cuando llegó Gómez González a aquellas casas e no halló a los suyos, vióse perdido, e tiró adelante, e topó con los enemigos; e mataron allí al dicho Gómez González e a Juan González su hijo (Juanikote), que iba con el caballo, herido, e a Presebal, que iba con él: (el cual) fuese para los de Guevara, e mató al Mayordomo de D. Pedro Belez (Oñatiko Kondea); e antes que los matasen, morieron de los de Gómez González veinte e cinco hombres".

KOPLA GEIAGO

Naigabe aundia izan zuten oñeztarrak Gómez Gonsalu-ren eriotza orregatik; eta eriotz orren gogoangarri egin zituzten berak ere koplak batzuek, eta aietan bat auxe:

Gal dedilla Unzueta eta Bergara,
Zaldibar'ek bere partea debala.
Aramayo, suak erre azala,
eta suntsi adilla, Gurayarra,
zerren zeuren Jauna ez zenezan enpara.

Ikusten dezutenez, Gomez Gonsalu Jaunak bere estutasunean izan zuan laguntzallerik, su artetik onez ateratzeko. Martín Ruiz de Olaso, Elgoibartarra, ganboatarra. Ganboatarra zan arren, oñeztar bati —oñeztar guztion buruzagi zan bati— eskiñi zion bere balimentua, eriotz seguru batetik iges egin zezan. Nola zitekean, ordea, ganboatar batek egun artan bere eskua eskeintzea oñeztar bati? Bere aitagiñarreba zualako. Kronikak berak dio: "*Martín Ruiz de Olaso su hierno, por lo escapar de la muerte, enbióle a decir...*". *Hierno*, suiña; oraindik etzan suiña, suin-gaya baizik, Gómez Gonsaluren alaba baten senargaia, alegia. Gero ezkondu ziran; eta geroko orregatik dio Kronikak suiña zala... Ikusi dezute, ordea, nola Martín Ruiz de Olaso aren asmoa oker atera zan, Eibarko Lope de Unzueta-gatik...

Detalletxo bat azaldu bear degu orain, aipatu degun kopla garratz ortatik: «Aramayo, suak erre azala»... «Suak erre»... Suak, ez dakit nik zer duan guretzat, euskaldunontzat. Erdaldunak beren esateetan odol-zale-edo azaltzen diran bezela, euskaldunok su-zale-edo azaltzen gera. Gogora ezazute, euskaldunen esate «su ta gar» aura; eta gogora gero erdaldunen «a sangre y fuego». Gure «su ta gar» erderara biurtu nai dutenak, beti eta beti, *a sangre y fuego* biurtzen bait-dute. Bañan bi esakuntza oien artean ba dago alderantzi; gure esakundea su-zalea da, eta erdaldunena «su eta odol».

Dana dala eta besteak beste, gure antziñako historia suz jantzia agiri zaigu; eta ba dirudi gañera, euskaldunetan iñortzuek badirata, ganboatarrak azaltzen zaizkigula su-kontu ontan geien kutsatuak, oñeztarrak baño areago.

IV

SU-ZALEAK, GANBOATARRAK

Mondragoeri su eman ziotenak, ganboatarrak izan ziran; Oñatiko Kondea-ta; eta Otxandiano-koan ere, berdin, Abendañotarrak, ganboatarrak berak ere... Eta Kondairan, Historian, gorago jotzen badegu, berriz, berdin azaltzen da Abendañu bat, Gazteizko Erriari gau batean su eman-da dana ondoraño errezuana...

Aspaldi, oso aspaldiko kontu zaharra dala ezik; bañan egia izan bear du.

Abendañu, Gazteizko inguruan zegoen errixka txiki bat zan —gaur Seminario berria dagon lurretan kokatua (gaur oraindikan antxe

bait-dago *San Martín de Abendaño* esaten zaion Elizatxo romani-koa, eta beheratxuago *Río Abendaño* esaten zaion erreka (bat)—; eta, auzoen artean askotan gertatzen dana, elkarrekin gaizki etortzen ziran bi erriak, Abendaño eta Gazteitz. Eta, ikusten denez, Gazteitzarrak askotan joaten ziran Erregearengana —Naparroako Erregearengana— abendañutarrentzako kejak ematera. Eta, alako batean, Naparroako Errege ark —betiko kejaz okotzeraño eginda egon nunbait-eta— an inguruko landaraen batzuek ezpataz joaz, «Auxe egin bear zaie olako gizon petralai» esan zuan keja-zale aien aurrean... Eta, esan-da egin, bigaramonean, gau illunean, gazteitzarrak Abendañura joan, eta an arkitu zituzten guztiak, txiki ta aundi, bertan il zituzten... Guztiak, bat ez beste... Bere iñudearen besoetan umetxo bat atera zan bizirik eriozte izugarri artatik: Abendañuko Ahaide Nagusiaren seme txiki bat... Iñudeak Zeanuri-ra eraman zuan ixilixilik. Eta an azi zan Abendañu txikia. Bañan, iñudeak esanda-edo, ondotoxo bait-zekian ark bere Errian eta etxean, bera umetxo zala zer gertatu zan, gero aunditu zanean, alako batean arratiar lagun-sail on bat artu eta, an dijoa gau illunean Gazteitz-era, eta an ematen dio erri guztiari su. Kronikak diotenez, Gazteitz guztia auts bihurturik geratu zan gau artan. Abendañutar baten egitekoa izan zan Gazteitzen sutze ura ere.

Eta Mondragoeko suaz geroztik ere, inguruko ganboatarren artean sendo ta bizi geratu zan nunbait su-zaletasun biurri ori. Mondragoek badu, beste erri gutxik duten bezela, *Cantares de Mondragón* izena duan euskerazko kopladi polit bat. Kopla oien artean ba da bat, oso su-zalea bera ere; Martín Báñez de Artazubiaga-ren andre alargunak bere senarraren illetan kantatu zuana.

Lendik esanda daukagu, Bañez de Artazubiaga oiek ganboatarrak zirana; eta, ain xuxen, Mondragoeko ganboatarren buruzagiak. Mondragoe erre zanetik ogei bat urte gerora, 1464-ean, Martín Bañez bat zan Artazubiagako Nagusi; eta egun batez, bere lagun bat eta biok —Juan Bañez de Barrutia eta biok— Ibarretako olaatik pake-pakean etxera zetozela, gaizkille batzuek bidera irten eta biok ilda utzi zituzten bide-baztarrean. Orduantxe, Martín Bañez-en gorputzaren aurrean alargunak kantatutako kopla da arako kopla su-zale ura; D.ª Santxa Otxoa de Ozaeta-k bere senarraren illetan kantatu zuana; ederra benetan, ez bait-zan nolanaiko koplaria emakume azkar uraxe. Begira:

Oñetako lur au yabilt ikara,
 lau aragiok berean bezala...
 Martín Bañez Ibarretan il dala...

Artuko dot esku batean gezia,
bestean zuzi irazekia;
erreko dot Aramayo guzia.

Erre... beti erre... Zorioneko erre-bearra.

ORDAÑAK

Eta gero zer? —esango dezute oneraño eltzean—. Ortan geratu al-ziran gauzak? ez al-zan izan zigorrik? ez al-zan izan kastigurik?

Bai; paperean beintzat. Bañan iñoren bizkarrean gutxi.

Gauza —baita bear ere-ta— Errege Jaunarenganaño eldu zan. D. Juan II zan Errege; D.ª Isabel la Catolica-ren aita; eta, jakiña dan bezela, D. Enrike IV-rena; Enrikeren ondoren Isabel izan baitzan Erregiña Gaztelan. Errege Jaunak astindu zituan bere Auzitegi ta Tribunalak, gaizkille ziranak bear bezela zigortzeko. Eta gaizkilleen lista ta izendegiak egin ere egin zituzten, eta baita bakoitzak zenbat ordain eman bearko zuan erabaki ere. Ona emen, gaizkille arkitu ziranen izenak: D. Pedro Belez de Gebara (Oñatiko Kondea), D. Pedro de Abendaño, Urkizu-ko Jauna (Arrazola, Bizkayan), D. Martín Ruiz de Arteaga, Arteaga-ko Jauna (Arteaga, Bizkayan), Martín Ruiz de Ganboa, Olaso-ko Jauna (Elgoibaren), Ladrón de Balda (Azkoitian), Juan Pérez de Loyola (San Ignazioren aitona, Azpeiti-Loyola-koa), Juan Beltrán de Atxega (Usurbil-go), bere seme Migel-ekin; Juan Ortiz de Zarauz (Zarauzkoa), eta Fortun Santxez de Iraeta (Iraeta-Zestonakoa); eta oietaz gañera, Mondragoen bertakoak: Otxoa Báñez de Artazubiaga, Martín López de Olabarría, Lope Fernández de Osinaga, eta Martín Bañez (Artazubiagako semea, gero Ibarretan illa, Santxa Otxoa de Ozaetaren senarra).

Geroko batean Iparragirre-rena bezela, Tolosan bear izan zan gauza au erabaki.

Erreketako urtean bertan, 1448-an, Abenduaren 18-an. Juez erabakitzalle, D. Pedro López de Ayala, Gipuzkoako «Merino Mayor» zalakoa izan zan.

Merino zorrotzak, Mondragoen bertako zazpi Zaldun bizirik erretzera kondenatu zituan; oin eta eskuak loturik surtara botata. Oñatiko Kondea-rentzat eta beste irureun ganboatarrantzat iltzeko erabakia eman zuan; etxe oneko semeak ziranak, itoak, arri aundi bat leptok; eta besterenpeko ziranak, berriz, urkatuak. Etzan makala Merino Mayor uraxe!

Bañan emandako erabakia, etzan osorik bete; ezta urrik eman ere. Etzan izan, ez errerik, ez itorik, ez urkaturik. Ala ere erretza-

lle batzuek bederenik gogor samar zigortuak eta kastigatuak izan ziran.

D. Pedro Belez de Gebara, Oñatiko Kondea (su ematea erabaki zuana) desterratua bizi izan zan luzaro (zazpi urte), Mondragoe eta Oñatitik urruti, 1455-gn. urtean il zan arte; eta aren ondorengo Konde Jaunak —ots, D. Iñigo de Gebarak— 1461-gn. urtean 300.000 maravedi ordaindu bear izan zizkion Mondragoeko Erriari; eta Elizari, berriz, Musibar-inguruan lur batzuek erreketarekin egindako kalteen alde.

Amar urte lehenago beste 35.000 maravedi eman bear izan zituan, ala berean, Juan Pérez de Loyola, Azpeiti-Loyolako Jaunak, bere Azpeitiko ta Errezil-go mendeko gizonakin emen egin zituan kalteak kitatzeko. Arritzeko gauza da, Loyolako Jaun au Mondragoeko erreketan ganboatarren alde arkitu izatea, bera betidanik oñeztarra izan-da oñeztarra eta oñeztarren izena datorren etxearen Jabea, Azpeitiko Oñaz-auzoko Torre sonatuaren jabea, alegia. Bear bada, Oñatiko Kondearen adiskide zegon urte aietan; bear bada, Azkoitiko Baldatarrekin artu-emanetan sarturik arkitzen zan (andik urte gutxitara, 1467-gnean. ezkondu zitzaion bere seme Beltrán, San Ignazioren aita, Balda-ko alaba D.ª Marquesa de Licona'rekin). Dana dala, an arkitu zan; eta ez oso azkenekoetan ere, beste gutxi bezela, ordaindu-bear izan zuan ezker, bere gizonakin egun artan egindako kaltea. Esan degun bezela, Gipuzkoako «Patroi aundi», San Ignazio-ren aitona izan zan Juan Pérez de Loyola ura, gizon ausarta eta biurria, biurri ta ausartarik bada-ta.

D. Pedro Belez de Gebara, Oñatiko Konde erretzallearen ondorengo bezela D. Iñigo de Gebara aitatu degu lentxuago. D. Iñigo au etzan D. Pedro erretzallearen semea —D. Pedrok-eta etzuten aurrik izan—; anaya zan baizik. Aretxek egin zituan, ikusi degun bezela, mondragoetarakin pakeak. Egokia izan bear zuan, izan ere, gauza oietarako, pake-gauzetarako; bere anai asarretia baño ondotoxoz ego-kiagoa.

Etzan izan nola-naiko gizona. Erromako Kardenal izatera ere eldu izan zan beintzat-eta. Eta Gebarako Torre-Gore sonatu-sonatua ere —orain bizkar ikusgarri batean orma zahar batzuek besterik ez dan Torre-Gore sonatua—, berak egiña zan; eta Erromako Santangelo-Gazteluaren antz-antzeko egiña gañera, esaten dutenez. Orain orma zahar batzuek besterik ez dira; eta ez dezakegu *de visu* ta ikusiaren gañean ala zanik esan.

Bañan D. Iñigo de Gebara onek ba du bere bizitzan eta bere edestian, beste gertaera aundi eta eder bat ere: KONDE JAUN

ONEN EGUNETAN AZALDU ZITZAIGULA ARANTZAZUKO
AMA BIRJIÑA ALOÑA-MENDIREN BABES BEDEINKATUAN.
1469-gn. urtean. Guztion onerako.

Eta agertze eder onekin bukatu bide-bait-ziran Euskal-errian
oñeztarren eta ganboatarren elkarren arteko asarreak, ontantxe bu-
katuko de nik ere nere izketa aspergarritxo au. Eta barkatu.

MANUEL LEKUONA